

MÜŞAHEDAT, DÜRDANE HANIM VE ROMAN ÖNSÖZLERİNDE AHMET MİTHAT EFENDİ'NİN ROMAN ANLAYIŞI VE UYGULAMALARI

Öz: Altmış aşkın uzun hikâye ve roman kaleme almış olan Tanzimat devri yazarlarından Ahmet Mithat Efendi, pek çok romanının önsözünde, giriş kısımlarında ve içerisinde roman sanatı hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Yazarın roman türü üzerine kaleme aldığı *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr* adlı bağımsız bir eseri de bulunmaktadır. Yazar, Batıdaki edebî akımları yakından takip etmiş; özgünlük, millîlik ve yerlilik kaygılarıyla hareket etmiştir. Taklitçilikten uzak durulması gerektiğini belirtmiştir. Romanlarında sevimli bir ilk hoca tavrıyla önerdiği roman türünün nümünelerini okurlarına ve diğer yazarlara göstermeye çalışmıştır. Geleneği savunmuştur.

Bu yazıda, Ahmet Mithat Efendi'nin kimi roman önsözleri ile *Müşâhedat* ve *Dürdane Hanım* adlı romanlarında "roman türü, yazarın roman yazma süreci, roman yazma teknikleri, romanda Realizm, Natüralizm ve Romantizm; romanda eğitcilik, yerlilik; roman okuru ve roman ilişkileri" üzerine söyledikleri ve "Natüralist olma çabaları, Romantik uygulamaları, okurlarıyla hasbihali, kendi eserlerinin kritiğini yapması, eleştirilere meydan okuması, telif eser yazdığı vurgusu" türünden uygulamaları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, roman, yazarlık, *Müşâhedat*, *Dürdane Hanım*.

AHMET MİTHAT EFENDİ'S VIEWS ON NOVEL AND PRACTICES IN MÜŞAHEDAT, DÜRDANE HANIM AND NOVEL PREFACES

Abstract: One of the Tanzimat era writers Ahmet Mithat Efendi, who wrote more than sixty long stories and novels, gave place the subject of novel genre in prefaces, introductions and in his many novels. He also has an independent work on novel types named *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr*. Ahmet Mithat Efendi pursues Western literal movements closely. He acts with concern about originality, nationality and locality. He also offers that an author should avoid imitations. He tries to show the samples of novel genres that he proposes in the manner of a teacher. He defends the tradition.

In this study, some of the novels' prefaces of Ahmet Mithat Efendi and what he said in his novels called as *Müşâhedat* and *Dürdane Hanım* over "novel type, novel writing process of a writer, novel writing techniques, Realism, Naturalism and Romanticism in novel; instructiveness and indigenusness in novel, relations between novel readers and novel" and some applications such as "attempts to be a naturalist, Romantic practices, chitchat with his readers, criticizing his own works, challenging the criticisms, emphasis on his writing copyright work" are handled.

Keywords: Ahmet Mithat Efendi, novel, authorship, *Müşâhedat*, *Dürdane Hanım*

* Yrd. Doç. Dr.; Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batman/TÜRKİYE; mahfuzzaric@gmail.com

yazılış amacını da açıklar. Okurlarıyla birlikte diğer yazarlara ve olası eleştirmenlere hitap eder. Kendi roman teorisini gelenekle bağ kurarak geliştirir.

Ahmet Mithat, *Tercümân-ı Hakikât*'in 3546. ve 3547. sayılarında roman konusunda Nabi-zâde Nazım ile girdiği münakaşalar münasebetiyle de bazı düşünceler ileri sürmüştür. Ravî takma adıyla Nabi-zâde Nazım, roman türünün kurmaca/hayalî (hikâye-i muhayyel) olduğunu ileri sürer (nr. 3546). Nabi-zâde Nazım'a göre okuyucunun bütün duyguları roman türünde metne çekilmelidir. Romancının asıl yetkinliği de okuyucusunda gerçeklik hissi uyandırmasına bağlıdır. Roman kurgusundaki olaylar, dolaylı olarak okuyucuyu vicdanen eğitecek ibretler de barındırmalıdır. Doğüstü tahkiyeli anlatılara masal denmelidir. Romancı ise gerçeklere sadık kalmalıdır. Ahmet Mithat'ın 1890 yılında *Tercümân-ı Hakikât*'in 3556-3569. sayılarında yayımladığı *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr*¹ başlıklı yazıları da "roman" türü ile ilgilidir. Eserdeki konu başlıkları şunlardır: "*Mukaddime, Mehaz, Romanların Aslı, Aslın Teferru'u, Kurun-ı Vusta ve Romanları, Kurun-ı Cedide Evailinde Romancılık, On dördüncü Lui Devri, Siyasi Romanlar, Romancılıkta Teceddüd, Zamanımız Romancılığı ve Romanları, İntikad, İntikadın Yolu Erkânı, Hatime.* Eseri çevrimyazıyla yayımlayan Nühket Esen, bölümleri günümüz Türkçesiyle de şu başlıklarla yayımlamıştır: *Edebi Eserlere Genel bir Bakış, Kaynak, Romanların Başlangıcı, Başlangıcın Bölümlendirilmesi, Ortaçağ ve Romanları, Yeniçağ Öncesinde Romancılık, On dördüncü Louis Devri, Siyasi Romanlar, Romancılıkta Yenilik, Zamanımızın Romancılığı ve Romanları, Eleştiri, Eleştirinin Yolu Yöntemi*" Esen'e göre Ahmet Mithat, anlatımın ortaya çıkışını, romanın ortaya çıkışıyla bir tutar. Ahmet Mithat, orta sınıfın ve bireyin öne çıkması sonucu beliren roman türünün nasıl oluştuğunun ayrımında değildir. (Esen, 2003: 16) Selçuk Çıkla da yazarın romanlarında "araya girmesi; okurla sohbet etmesi, açıklamalarda bulunması, roman anlayışını anlatması, değerlendirmelerde bulunması ve abartılarda bulunması" durumlarını Ahmet Mithat'ın "roman kusurları" olarak ele alır. Çıkla'ya göre Ahmet Mithat, geniş bir repertuar ortaya koyduğu ve üslup kaygısı taşımadığı romanlarında çoğunlukla "eğlendirerek eğitmek" maksadını gütmüştür. (Çıkla, 2015: 89-94) Başkalarının bir kusur olarak gördüğü Ahmet Mithat'taki gündelik hayatın Meddah üslubunu Mustafa Nihat Özön, anadan doğma bir yetenek olarak niteler. Ahmet Mithat, Meddah tarzını inceltmiş, kendine özgü bir biçime sokmuştur. (Özön, 1985: 228) Ahmet Mithat, roman üzerine kaleme aldığı *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr* adlı eserinde, romanın her asra ve o asrın insanların "inhimak ve temeyyülatına / düşkünlük ve eğilimlerine" göre bir "zarf-ı zaman ve zarf-ı mekân" teşkil ederek o zarflarda muharririn kari'lerine vermek istediği efkârı vermekten ibaret olduğunu ileri sürer. *Hatime* kısmında bu eserini, roman yazmaya heveslenecek fakat eser yazmaktan aciz oldukları hâlde mevcut romanları eleştirecek gençlere, bu işin ne kadar nazik bir meslek olduğunu göstermek maksadıyla kaleme aldığını söyler. Hâce-i evvel'in gençlere önerileri; yazmaktan ziyade okumaları, âleme ders vermekten ziyade

¹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr*, (yay. haz. Nüket Esen) İletişim yayınları, İstanbul, 2003.

kendilerinin ders almalarıdır. Terakki de ancak böyle gerçekleşecektir. Ahmet Mithat burada en çok gülünç, acemiliğinin farkında olmayan, müstear adlarla sağa sola saldıran, genç ve tahsilsiz eleştirilenlerin hâlinde bizar olduğunu da söyler. (Ahmet Mithat Efendi, 2003: 66, 88-91)

Ahmet Mithat, yazılarında roman bahsini genel olarak Natüralizm, Realizm ve Romantizm akımları bağlamında ele alır. Bazı öneri ve eleştirilerde bulunur. Kendi önerilerinin uygulamalarını sergiler. Düşüncelerini izah eder. Ahmet Mithat'ın roman türüne dair *Müşahedat* ve *Dürdane Hanım* adlı romanlarında ve roman önsözlerinde dile getirdiği belli başlı düşünceleri "edebî akımlar ve yazma gayesi, roman yazım tekniği ve okur açısından" olmak üzere üç ana başlık altında ele alınabilir.

Edebî Akımlar ve Yazma Gayesi Açısından Natüralizm Eleştirileri ve Uygulamaları

Edebiyatın roman türünde Tanzimat döneminde genel olarak üç cereyan üzerinde durulur. Bunlar da Realizm, Natüralizm ve Romantizmdir. Hikâye terimi de çoğu zaman roman türü yerine kullanılır. Batılılaşma dönemi edebiyatının ilk dönem yazarlarından olan Ahmet Mithat Efendi de pek çok çağdaşı gibi edebî akımlar ve edebî türler tartışmalarının dışında kalmaz. *Müşâhedat*'ın önsözü olarak kabul edebileceğimiz "Natüralizm ve Müşâhedat Üzerine Okuyucularla Hasbıhâl" başlıklı yazısında, yaşanmış bir tartışmadan bahisle Natüralizm hakkındaki düşüncelerini okuyucuya aktarır. Tartışmada karşı taraf romanın sadece Natüralistlerce yazılabileceğini savunmuştur.² Bu yazıda Ahmet Mithat, erken bir postmodern tavırla üst kurmacasını da sunar. Natüralizmi, eleştirerek izah eder. Cesaretle kendi yazarlık anlayışını da izah eder. Dahası, postmodern bir tavırla kendi kritiğini yapar. Yazma serüvenini romana konu eder. Metinlerarasılık ve çok katmanlılığın güzel örneklerini okuyucuya sunar. Dönemin sosyal yaşantısı, siyaset hayatı, gazetecilik anlayışı hakkında sosyal ve psikolojik tahlillerde bulunur. Bir yandan da otobiyografik roman örneği verir.

Ahmet Mithat, *Müşâhedat*'ın önsözünde kendisinin de benimsediği Daniel Huet'nin hikâyenin bir mevcudu tarif veya bir muhayyeli tasvir etmek olduğu yönündeki görüşünü nakleder. Natüralizmin piri saydığı Emile Zola'nın da bu görüşten hareket ettiğini söyler. Ahmet Mithat'ın itirazı, Natüralist romanların anlatımlarındaki kesinlik iddiasının romanı, tarihî yazıya dönüştürebileceği noktasındadır. Ahmet Mithat, gerçekçi ilkelerle yapılacak anlatımları tarih olarak niteler. Hayal gücüne dayalı kurgusal anlatımları da masal olarak adlandırır. Bir açıdan edebî eser-tarih metni ayırımına dikkati çekmek ister:

² "Ravi" takma adıyla Nabizade Nazım, Emile Zola'dan başkasına romancı diyemeyeceğini ve ancak realist romanlara roman denilebileceğini söylemiştir. (Esen, 2003: 7 *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr*'ın önsözünden) Necat Birinci'ye göre Beşir Fuad'ın müdafaa ettiği Natüralizme karşı Menemenlizâde Mehmet Tahir'in Romantizmi savunması şeklinde başlayan ve devam eden münakaşalara Ahmet Mithat Efendi yabancı kalmamış ve *Müşâhedat*'ı yazmıştır. (Birinci, Necat, "Türk Romanında Erken Atılmış Bir Adım: Müşâhedat" *Müşâhedat*, Ankara, 2000, s. VII.)

“Bu hâlde tabii denilen romanların müşahedât-ı yevmiyeye muvafakat ve mutabakatı o kadar tam olması lâzım geliyor ki, hâni olacağı vak'ayı kat'iyen sahih olmayıp muhayyelse de vak'ayi-i mezkûrenin yegân yegân müşahât-ı âdiyye-i yevmiyye ile tamamen mutabakatı derecesinde akla ve ihtimale karib olması lüzumu anlaşılır. Yani bu tabii romanlar öyle bir zamanın sırf hayal üzerine meni cinler, periler, sihirler, tılsımlar ile memlû romanlarına müşabih olmak şöyle dursun, şövalye romanları, âşıkane romanlar, sefihâne romanlar, dinî ve tarihî ve fennî romanlar ve politik romanlar ve filozofik romanlardan bin türlü namlarla bin sınıfa ayrılan romanlara kat'a benzemeyerek, cemiyat-ı âide-i mütemeddinesinin ahvâl-i hakikiyyesi ve vukuât-ı sahihası neden ibaretse romanların da ondan ibaret bulunması icap eder.” (Müşahedat: 4)

Bu şekilde Natüralistleri değerlendiren Ahmet Mithat'a göre romancılıkta önemli olan başkalarının göremediğini görebilmek ve bunu romancı yeteneğiyle başkalarına aktarabilmek, gösterebilmektir. Bakmakla görmek de farklı şeylerdir. Romancının gözlemleri, bir tür manevî seyahattir. Romancı, okurlarına hizmet eden, onları irşat eden arifane bir kılavuzdur.

Ahmet Mithat, Natüralist romancıların toplumlardaki iğrenç ve fena tarafları sergilemekle hikmetli davranmış olabileceklerini kabul eder.

Hakikat kelimesinden türetilen muhtelif kavramları kendilerine isim ve unvan ittihaz eden Natüralistlerin eserlerinin de abartılar hatta yalanlarla dolu olduğunu ve Natüralistlerin bu şekilde şöhret kazanmak zorunda kaldığını iddia eder. (Müşahedat: 5-7)

Natüralistleri, Romantizme karşı menfi tavırlarından ötürü tenkit eden Ahmet Mithat'a göre Natüralistlerin dünyada, özellikle Paris'te fazilet adına hiçbir şeyin kalmamış olduğuna inanmaları kabul edilemez. Fenalıkların sergilenmesinde eğitici bir yön olmakla birlikte dengeli bir yol tutturulup, fenalıklarla birlikte iyilik ve güzellikler de romana konu edilmelidir. Natüralistleri eleştiren Ahmet Mithat onları, hayatı sadece çirkinlikleri ile sergilemelerinden ötürü gerçekten uzaklaşmakla, iddialarının aksine hayalcilikle suçlar. Ahmet Mithat'a göre Emile Zola mektebinin fazileti yok göstermelerini de bir tür realiteden uzaklaşmaktır. Ahmet Mithat Efendi, fazilet ve çirkinliklerin bir arada yazılması gerektiği düşüncesini *Müşâhedat*'ta, dürüst ve sahtekâr tiplerini birlikte kurguya dâhil ederek örneklemeye çalışır. Ahmet Mithat'a göre, önyargılı davranan Natüralistlerin en büyük hataları, insanî erdemleri, sefillerin de fazılların da kalplerinden büsbütün silinmiş görmeleri ve göstermeleridir. (Müşahedat: 5, 6) Natüralist tarzda yazmak için görmek ve duymak lazımdır; müşahede ve ihtisas gereklidir. (Müşahedat: 368)

Kendi romanını Natüralist olarak niteleyen yazar, bu iddiasına doğrulamak üzere okurların romandaki olayların benzerlerini kendi hayatlarında bulmalarını, bu olayları başkalarından işitmiş olacaklarını düşünmelerini ve yazar olarak kendisinin de bir roman kişisi olması durumunu kanıt gösterir. Ahmet Mithat, *Müşâhedat*'ta yazma sürecini sık sık hatırlatır. Roman kişilerini de yazma sürecine dâhil eder. Her aşamada

şahit tutar. Hep Natüralizm hatırına sarışın bayan, esmerin büsbütün zıddı bir dilberdir. Sarışın dilber de tabiatça çocuksu ve daha zayıftır.

Ahmet Mithat'ın şahıs takdiminde çoğu kez “doğası gereği, tabiatın icabı, gerçekten, bittabi’î, gereği gibi, moda gereğince, şüphe yok ki, apaçık, ...takdir edebilmeniz için o gözleri görmeniz lazımdı, ...gerçekten güzeldi, maksat ibret almak değil mi, ...o anda yemine bile hazırdım ki...” türünden ifadelerle inandırıcılık çabası içine girer. Onun bu tutumunu, Natüralizmi anlamayışı ile değil de kendini kuramla sınırlamaması ve Meddah geleneğini sürdürmek istemesi ile izah etmek daha insafli olacaktır. Güzelleri tasvir ederken üslupta Divan edebiyatı geleneğini terk etmek istemeyişine de bu açıdan bakılabilir. Ahmet Mithat, Natüralist romanlarda sıkça yer verilen “içgüdü” ve “soyaçekim” unsurlarından da faydalanır:

“İnsan bazı kere öyle çehreler görür ki, sebep ve hikmetini kendisi de bilmediği hâlde sever. O çehreyi tezyin eden dudaklardan çıkan lâkırdıların doğruluğunu kabul için delil ve bürhan bile istemez. Güya o çehre sahibini pekçok zamandan beri tanımış, sevmiş, beğenmiş de mücerrebi olan bir adamla muâmele ediyorum zanneder. İşte bu sabah gördüğüm Refet Bey, bende bu tesiri hâsıl eylemişti.” (Müşahedat: 70)

Dürdane Hanım'da da (s. 10) yazar, “sarı benizli olan insanların çehrelerinde insanın hoşuna gidecek ve belki insanı acındıracak kendisini sevdirecek hüznünlü bir tavır” bulunduğu genellemesinde bulunur. Tek bakışta meyhanedeki kıranta Rum'un da kalıbından, kıyafetinden hırsızlıkta ve yankesicilikte artık pîr olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, bir Natüralistin yapması gerektiği gibi hiçbir roman kişisini ötekileştirmez. Meyhanedeki aşüftelerin hiçbir zaman karınlarını güzelce doyurmadığını fark eder. Romanda Ahmet Mithat'ı temsil eden Sandalcı Sohbet, sıradan her hangi bir bayanla evlenemeyeceğini; çünkü soylu insanların arasında büyüdüğünü, bu hususta kendisinin bir suçu olmadığını, kaderinin böyle çizildiğini belirtir. Gülbeyaz Kalfa'nın gizli işlerde usta bir kadın olduğu da yüzünden anlaşılmaktadır. (Dürdane Hanım: 25-27, 49)

Meddah üslubuna da *Dürdane Hanım* romanında rastlanır. Anlatıcı, okurlarına “Ne dersiniz? Koca Arnavut'un kaldıramadığı merdiveni Ulviye Hanım pek de zahmet çekmeksizin kaldıramaz mı?” diye sorar. (s. 68)

Romantizmi Savunması ve Romantik Uygulamaları

Fransa'daki mevcut romancılık anlayışlarını sınıflandıran Ahmet Mithat'a göre oradaki romancılardan bir kısmı, önyargılarıyla ve sosyalist endişeleriyle mevcut imkânların tahribine uğraşmaktadır. Diğer bir kısmı ise Hıristiyan kilise namına yazmaktadır. İlk gruptakiler Hıristiyanlıktan nefret ettirmeye çalışırken ikinci gruptakiler Hıristiyanlığı sevdirmeye çalışmışlardır. Bunların yanı sıra üçüncü gurup yazarlar da “insanî faziletlerden başka hiç bir şeye hizmet etmeyen az bir kesim olup hayalîyyun” mensubu görülmekle küçümsenmişlerdir.

Ahmet Mithat, hayaliyyun-hakikiyyun tartışmalarına daha çok kurgusalılık-gerçekçilik cephesinden yaklaşır. Romantizm akımının savunmasını yapar:

“—Alexandre Dumas'nın romanlarını da hayâlât-ı mahzadandır diye reddedemezsiniz ya? Hiçbir şey sırf hayali olamaz. Hakikat âleminde vücut bulan şeylerin vâhimeye intikal eden ahkâmı, sizin gibi erbâb-ı karihayı hayallendirir de o romanlar vücut-pezîr olur.” (Müşahedat: 219)

Natüralist roman iddiasıyla kaleme alınan *Müşâhedat*'ta kişi oluşturma ve kişilerin ölümle sonuçlanan hikâyelerini geliştirmede romantik yansımalar dikkat çekmektedir. *Dürdane Hanım* romanı ise olayları ve kişileri açısından tam bir romantik eserdir. Romanda kötüye verilecek ceza önce ahirete bırakılır. İlahî adalet, nihilist tip Merğub Bey için altı ay sonra tecelli ettirilir. Genç ve narin bir kadının kılık değiştirip on haydudu alt edebilen güçlü kuvvetli bir erkeğe dönüşmesi (s. 31) de romantik bir unsurdur.

Ahmet Mithat, romanın temel uğraşlarından olan kadın ve evlilik sorunu üzerinden de sözü Romantizme getirir. Şaşılacak her yeni bir olayı, kişi veya durumu da kurgusal açıdan bir roman olabilecek unsurlar olarak gören Ahmet Mithat, romanın işlevlerinden birinin de acındırma olduğuna dikkat çeker. (Müşahedat: 258)

Romanda Gelenek, Millilik ve Yerlilik

Çengi romanının başında genel manada bir hikâyenin sadece havas için yazılmadığını, avam için de yazıldığını belirten yazara göre Don Kişot tiplemesinin “milliyetimiz dairesindeki misli” Nasrettin Hoca'dır. İki karakterin arasındaki fark, ona başkalarınca sonradan atfedilmiş tuhafılıklara rağmen Nasrettin Hoca'nın gerçek bir kişilik, Don Kişot'un ise şair Cervantes'in hayal gücünün eseri olmasıdır.

Batı'dan alınan roman türüne aslında hiç de yabancı olmadığımızı savunan Ahmet Mithat, “Ferhad ile Şîrîn,” “Leylâ ile Mecnûn”, “Kerem ile Aslı”, “Şah İsmail” türünden eski mesnevi geleneğimizi ve halk hikâyelerini roman geleneğimiz olarak kabul eder. Ahmet Mithat, halk hikâyeleri ve mesnevilerin yanı sıra onlara ayrı bir önem verdiği kendi tabiriyle “kocakarı masallarını” da roman cinsinden kabul eder. Romantik veya Natüralist bir romanda bulunabilecek kurgusal ve tematik unsurları; sâfiyâne aşk hissini, alıklığı, entrikayı ve gerilimi onlarda da bulur. Eski ve yeni tahkiyeli türleri karşılaştıran Ahmet Mithat, birer ibret vesikaları olarak roman türünü, kadınları safıktan -dolayısıyla tehlikeden- koruyacağı için üstün bulur. (Müşahedat: 250)

Gönüllü adlı romanın “İfade” başlıklı sunuş yazısında Ahmet Mithat, menkıbe ve tarih türlerini karşılaştırır. Yazara göre savaşlar, hem tarihe hem de menkıbelere malzeme sağlamıştır. İnsanoğlunun hayal gücünü harekete geçirmiştir. Birbirine benzeyen tarih yazıları ve menkıbeler arasındaki yegâne fark gerçekliktir. Tarih, sadece onunla uğraşanlar tarafından ilgi görmüş olmasına rağmen hayalî kurgular daha fazla sevilmiş, halkın çoğunluğu tarafından tercih edilmiştir. Tarihin, rağbet görmek için istenilen gerçekleri “hakayık-ı matlûbeyi” içermesi gerekirken menkıbelerin güzel sanatlarla süslenmiş “sanayi-i nefise ile tezyin” olması gerekmektedir. Savaşlar; şiir, resim, heykeltıraşlık gibi pek çok sanat dalının temsilcilerini harekete geçirir, uygulandırır. Ürün vermeye teşvik, “ihlas” eder. Bu itibarla bu alanlardaki sanat eserleri de bir tür menkıbe sayılmalıdır. Sanatçı, en basit bir olayda bile bir letafet bulabilmelidir. Menkıbeler de zamanla düzeltme ve süslemelerle kulaktan kulağa nakloldukça “değme bir sanatkâra sermeye-i iftihâr” olabilecek kadar güzelleşir. İçinden çıktığı milletin ortak yayını sayılacak edebî eserlere dönüşür.

Ahmet Mithat, *Müşâhedat*'ta yerli roman, millî roman ayırımı yapar. Osmanlının gayrimüslim unsurlarını yerli addeder. Osmanlıdaki etnik unsurların Avrupalı millettaşlarını ise ötekileştirir. *Müşâhedat*'ın önsözünde bu romanı okuyucularına “tabiî/Natüralist romanlardan bir numune olmak üzere” takdim eylediğini söyleyen yazar, bu eserini “millî” değil “yerli” olarak niteler. Ahmet Mithat, kendi medeniyetimizin değerlerinin ve Batı medeniyetinin hastalıklarının bilincinde olmamız gerektiğini belirtir. Batıdan tercüme yoluyla aynen, değiştirmeden roman alımı düşüncesine karşı çıkar. Tercümelerde de dahi yerelleştirmeyi savunur. Bu noktada dönemin diğer yazarları gibi kendisini de eleştirir. Yetersiz bulur. Kendi maksadının da yerli bir roman yazmak olduğunu söyler. Aynen çeviriyi güzel ve faydalı bulmayan Ahmet Mithat'ın önerileri, romanlarda çeviri yaparken onları Osmanlı zevkine uyacak şekilde düzeltmek, değiştirmek ve çeviri romanlarda döneminin edebî anlayışlarına ve millî istidada uygun eserler seçmektir. (Müşahedat: 6-8)

Macera romanı niteliğindeki *Dürdane Hanım*'da Ali Bey adıyla erkek kıyafetine bürünmüş olan Ulviye Hanım'ın kendisine teklif ettiği parayı kabul etmeyip “Osmanlı kapısında büyümüşüm” diyen yankesici Papasoğlu Andonaki de yerlileştirilir. Romana dair yazılarında en fazla zaman, mekân ve olayın gerçeğe uygunluğu üzerinde duran Ahmet Mithat, *Müşahedat*'ta Osmanlı Ermenilerinin Batılılaşma yolunda yaşadığı değişiklikleri de bir problem olarak ele almıştır. (Gökçek, 2007: 39; Gökçek, 2006: 47-49, 135) Ahmet Mithat, *Dürdane Hanım*'da (s. 9) Galata'nın Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi sakinlerinin büyük çoğunluğunun gümrüklerde ve Avrupalılarla ilgili işlerde çalıştıklarından ötürü aynı zorunlu tatil zamanına tabi olduklarını söyler.

Roman Yazım Tekniği Açısından Hayatı ve Her Bir İnsanı Roman Malzemesi Olarak Görme

Roman kişilerinden biri olarak Ahmet Mithat, bir tiyatro sahnesi olarak nitelediği hayatı, iyi ve kötü manzaralarıyla “roman malzemeleri” olarak algılar. Ahmet Mithat’a göre roman türü esasen insanın iç dünyasına bir yolculuktur. Her insan, her sahne roman malzemesidir, roman kaynağıdır. Her bir insanın maneviyatı müstakil bir roman demektir. Yazar, bu sahnede yalnız görülene değil kulis aralarına, perde arkalarına, suflör bacasına ve makinist merdivenlerine kadar her yere meraklı bakışlarını yönelttiğini söyler. Yazara göre romancının görevi, hayat denen oyundaki incelikleri öğrenmektir. Romancı, hassas ve dikkatli olmalıdır. Sadece sonuçlara değil sebep-sonuç ilişkisine odaklanmalıdır. (Müşahedat: 314- 337)

Müşâhedat'ta roman kişilerinden Vartov Dudu ve Bağos Ağa'nın müzakereleri üzerine “Alınız size yeni bir roman daha!” (s. 380) diyen Ahmet Mithat için yazmak yani olay halkaları düzenlemek günlük bir uğraşıdır. Yazar, yazı çalışmalarını “roman kubbeleri” ve “günlük işler” olarak niteler. Romancı istidadı ile donanımlı olan Ahmet Mithat, *Müşâhedat*'ta olduğu gibi *Dürdane Hanım*'da da (s. 102) insanların hayatlarının birer roman konusu olabileceğine değinir. Anlatıcıya göre Şeytan Ulviye hikâye kitaplarında okuduğu romanlarla (maceralarla) yetinmemiş, gerçekten yaşanmış bir romanın nasıl geçtiğini setretmekten lezzet almak merakına düşmüştür. (Dürdane Hanım: 65, 66)

Bilinç Akımı Denemesi ve Zihin Okumalar

Berna Moran, Rezaizade Mahmut Ekrem'in 1886'da yazılmaya başlanan *Araba Sevdası* adlı romanında bilinç akımı tekniğinin ilk örneğini belirlemiştir. (Moran, 2002: 80) 1891'da yayımlanan (Turinay, 2004: VIII) *Müşâhedat*'ta da -kullandığı tekniğin yeniliğinin farkında olsun veya olmasın- Ahmet Mithat birkaç yerde bilinç akışı tekniğini kullanır. Anlatıcı yazar, hikâyelerini öğrenmek üzere takip ettiği bayanların kapısına dayanır. Kartvizitini uşakla yollayarak onlarla görüşmek istediğini bildirir:

“[Ahmet Mithat'ı karşılayan uşak]—“Birinci kat, numara dört

Dedi. Aman ya Rab! Şu dört kelime benim için gûnâgûn tebşîrâtı mutazammın görüldü.

Birincisi kabul. O pek belli bir şey. İkincisi, burası bir hususi konak olmayıp odaları, daireleri birer birer icar olunur bir nev'i misafirhane. Zira böyle mülâkat arzu edilen zatın ikametgâhına şu surette haber vermekten bu anlaşılıyor. Üçüncüsü, bizim esmer güzeli bir hanenin sahibesi bir familyanın âmiresi filân değil...

Dikkat buyurulmalıdır ki şu mütâlâât uşağın o dört kelimeyi söylediği zaman ile benim oturduğum yerden ayağa kalkıncaya kadar geçen zaman arasında vârit olmuşlardı. İnsanın ihsası uyanık, kalbi pür

heyecan, zihni mütelâşî olduğu zaman bu misüllü varidat ne yaman sür'at peyda ediyor." (Müşahedat: 39)

Akla gelen düşüncelerin hızına vurgu yapan Ahmet Mithat, *Müşâhedat*'ta bu tekniği birkaç kez daha kullanır. Adeta bir sezgi hâlindeki bilinç akımı tekniğini tanımlamak ister:

"Ben ihtiyarın bu lâkırdısını dinliyorum ama, dinlediğim şey yalnız bunlardan mı ibaret? Birçok hatıralar ayak birliğiyle zihnime hücum etmişler. Daha neler dinliyorum neler.

(...)

Bu haller hep benim hatırımdan geçiyorlar ama mürurları için, şuraya yazdığım kadar zamana ihtiyaç mı görülür? Hayal ne kadar seridir. İşte bunlar dahi sür'at-i hayal ile zihnimden geçiyorlar. Yoksa hâlâ gözlerim pîr-i fazıla müteveccih, hâlâ o söylüyor, ben dinliyorum." (Müşahedat: 331-332)

Dürdane Hanım'da da bilinç akımı olmamakla birlikte pek çok zihin okumasına yer verilir. Evinden kaçırılan Ayşe Ebe, erkek sandığı Ulviye'nin kar gibi beyaz ve mis gibi lavanta kokan mendili ve kaliteli tütünü dolayısıyla bazı olumlu çıkarımlarda bulunur. Dürdane Hanım'ın konağında kalfanın gelenlere kapıyı velveleye vermemelemeden açmasından önceden birilerinin konağa gece vakti gizlice girmesinin mutad bir durum olduğunu düşünür. (Dürdane Hanım: 42-45) Anlatıcı, Ulviye'nin ruh hâlini anlatmak için onun içinden şöyle dediğini nakleder:

"Bu roman öyle hikâye kitaplarını okumaya benzemez. Bu tiyatro öyle Bağlarbaşı'ndaki oyunlara benzemez. Bunda bir şairin hayalleri yoktur. Bunda görülen ve işitilen şeyler hakikattir." (Dürdane Hanım: 74)

Yazma Sürecini Romana Konu Etme ve Yazar Olarak Bir Roman Kişisi Olma

Necat Birinci'ye göre Ahmet Mithat Efendi'nin *Müşâhedat*'la getirdiği asıl ve önemli yenilik romanın yazılışını romanın konusu hâline getirmesidir. (Birinci, 2000: XV) Roman terimiyle olayı kast eden Ahmet Mithat, yazma sürecini romana tam anlamıyla konu ettiği yerde kendi gerçekçi roman anlayışını, ne kadar çok okuduğunu ve okurlarının ne kadar talihli insanlar olduğunu da hatırlatır:

"Romancılık. Yirmi senedir iştiğal ettiğim sanat. Yalnız yazdıklarımı tamamen okuyan bir adam, çok roman okumuşlardan addolunur. Ben yazdığım kadarının belki otuz mislini okumuşum. Eserlerimin sahâyifinde tasvir ve tahrir eylemiş olduğum hayaâlatın belki üç yüz mislini tasavvur etmişim de, sırasını getirerek safhâ-i tahrirde tasvir edememişim. Yazdığım şeylerin birçoğu cidden sahîh'ul vukû'dur. Birazı kendimde, birçoğu da ahabımda vâki olmuştur. Artık

karilerimiz anlayamazlar mı? Pek âlâ, anlarlar ki ihtiyarın, kendi kulağına söylediği sözleri sormuştuk.” (Müşahedat: 372)

Anlatıcı yazar, simini vermediği bazı semtlerde Ayşe Ebe adında birinin başına gelen hadiseden okuyucularına söz eder, o acayip vakayı işittiniz mi, diye sorar. Bu vesileyle, anlatıcı olarak okurlarına herkesin merak ettiği ve işin tam mahiyetini bilmediği bu konu hakkında etraflıca malumat vereceğini müjdeler. (s. 35)

Ahmet Mithat, 1940'larda yaygınlık kazanacak olan “Yeni Roman” türünün modern bir oyunu olan “okuru romana katma” uygulamasına da erken bir kullanımla *Müşâhedat*'ta yer verir. “Benim de müşterek sayılacağım şu roman, hakikaten her külfete, her zahmete değdi.” (Müşahedat: 52) diyen Ahmet Mithat, okurla hasbıhal etmekle yetinmez. Okuyucularını, nice zorluklarla kaleme aldığı romanının kaliteli olduğuna şahit tutar. Okuyucusundan kendisini ve romanını tasdik etmelerini ister.

Okurlarına hitaben “Bunları bilmekle mükellef değil midirler dediniz?” (Müşahedat: 55) diyen Ahmet Mithat, pek çok romanında olduğu gibi zorla da olsa okurunu metne dâhil eder. Okurun verebileceği muhtemel cevapları tartışma konusu yapar. Ahmet Mithat'ın romandan ve roman okuyucusundan temel beklentisi, okuyucunun kendisini eserin içinde görebilmesidir. Ona göre roman türü, hikâyeden farklı olmak için de okurun katılımıyla yazılmalıdır.

Kişilerini Yazma Sürecine Dâhil Etme ve Yazma Gayesini Açıklama

Samimiyetini, yeni denemelerinden duyduğu sevincini ve heyecanını gizlemeyen Ahmet Mithat, *Müşâhedat*'ta roman kişilerini yazma sürecine de dâhil eder:

“Biz bu hikâyede kendimizi eşhâs-ı vak'aya teşrik eylediğimiz gibi, eşhâs-ı vak'ayı da nev'amâ muharrirlik vazifemize teşrik ediverdik. İsterseniz bunu bilâihtiyar edilveren hareketlerden addeleyiniz.” (Müşahedat: 100)

Kafkas adlı romanın mukaddimesine yazar yazma gayesini izah ile başlar. Bu roman, Kafkas hürriyetperestânın Rusya aleyhine kalkıştığı ayaklanmayı hatırlatmaktadır. Kafkas halkı bir hikâyenuvisin eseri için gerekli olan maddî ve manevî bütün “zemine” sahiptir. Ahmet Mithat'ın asıl maksadı da romanını Çerkezlerin en kutsal özgürlük duygularının ne derece uyanmış olduğu meselesi üzerine bina etmektir.

Gönüllü adlı romanın “İfade” yazısında belirttiğine göre Devlet-i Aliyye ile Yunan arasındaki savaş, sanatı “halkın romancılığı” sözüyle küçümsenmek istenen Ahmet Mithat'ın “tarihî roman /Roman historie” olma iddiasına sahip “alelâde millî bir roman” olan *Gönüllü*'nün doğumuna yol açmıştır. Mütevazı yazar, eserinin şayet muvaffak olamazsa böylesi bir tecrübeye kalkışacaklara

Dürdane Hanım'da anlatıcı, Ulviye Hanım'a roman türleri hakkında bilgiler verir. Kendi kendine düşünen Ulviye Hanım, bazı romanların eğlenceli bazılarının ise pek acıklı olduğu, Dürdane Hanım'ın romanının ise başlangıçta biraz şen olsa da renginin siyahlaşmaya başladığı sonucuna varır. (Dürdane Hanım: 78)

Metinlerarasılık, Reklam ve Eğitcilik

Yazar, *Dürdane Hanım*'da daha önce *Daha On Yedi Yaşında* başlığıyla kaleme almış olduğu romanda Beyoğlu'nun eğlence yerlerine dair okurlarına pek çok malumat verdiğini hatırlar. (s. 21) Bunu yaparken hem bir metinlerarasılık uygulaması örneği vermiş olur hem de diğer pek çok romanında yaptığı gibi "reklam hissi uyandıracak şekilde kendi romanlarının tanıtımını" (Timur, 2004: 412) yapmış olur.

Edebiyatta hikmetten istifade edilmesi gerektiğini söyleyen Ahmet Mithat, romanın yanı sıra tiyatro ve hikâye türünde de ahlakilik, gerçeklik, millîlik ilkeleri üzerinde durmuştur. (Durgun, 2008: 106-120, 145-162, 346) Ahmet Mithat'a göre romancı, müşahedeye değer şeyleri görmeli, göstermeli ve insanlığın fikirleri irşat etmelidir.

Müşâhedat'ta hikâyesi nakledilen Mariyam'ın kızı, yetimesi Agavni rahibe mektebine teslim edilmiştir. Ahmet Mithat, kendilerine "*Hak Te'ala*" dedirttiği Siranuş ve Agavni'yi "Avrupa ve İslam medeniyetinde evlilik, boşanma ve evlat edinme" konularında konuşturur. İslam medeniyeti lehine olmak üzere karşılaştırmalar yaptırır.

Ahmet Mithat, romanlarında roman okumanın eğitici yetiştirici yönüne yeri geldikçe vurgu yapar. Okuyucusunu, romanların özel bir dikkatle okunması gerektiği ve romanlardan ders alınması gerektiği konusunda eğitmeye çalışır:

"Roman okumuştum demedik mi ya? Hem de pek çok roman okumuştum. Okuduklarını da özel bir dikkat-i mahsûsa ile okumuştum. Her birinden kendi felsefesince birer netice-i ibret istintaç ve istihsal ederek okumuştum. Artık böyle bir kızın kolay kolay kanıp emniyet edebilmesi kabil mi olur?" (Müşahedat: 122)

Ahmet Mithat Efendi, ahlakçılık bahanesiyle birilerinin ileri sürdüğü "roman yazılmaması ve kadınlara roman okutulmaması" fikirlerine karşı çıkar. Bu endişeye kapılanları ve romana engel olmaya kalkışmalarını eleştirir:

"Kızları, kadınları ihsâs-ı derûna müteallik şeylerden bilküllüye men edebilmek kabilse, deriz ki: Bu da bir hikmettir. Nef'inden, ziyanından hiç bahse girişmeğe lüzum bile görmeksizin, bunun esasen bir hikmet olduğunu bittasdik neticesi muzır veyahut müfit olacağını da tecrübe-i medideye havale eyeriz. Lâkin husûsiyat-ı ahvalimize biraz göz gezdirdikte bu men'-i kat'iyenin muhâl olduğunu görüyoruz." (Müşahedat: 249)

Bey'e, ilk görüşte onu arzuhalci sandığından ötürü duyduğu pişmanlıkla birlikte mahcubiyetini bildirir. Ahmet Mithat, vakayı ustalıklı sıralayışından ötürü ona övgülerde bulunur. Bu arada Hâce-i evvel edasıyla bize, roman sanatında vaka sıralanışının ne önemli bir husus olduğunu öğretir. (Müşahedat: 118)

Dönemin edebî akımlarından Natüralizmin yükselişine ve bunun karşısında Romantizmin gözden düşmesine değinen Ahmet Mithat'a göre bir yazar, olaylara müşahit olmakla yetinmemeli olayların ve kişilerin içine bizatihi karışmalıdır. Bir romancının, olayların içine girerek ve hikâye kişilerinin arasına karışarak ona göre fikir ve hislerini tasvir etmesi asıl Natüralizm demektir. Bu sayede hikâye kişilerinden çoğu da yazılan romanlarda kendi kendilerini göreceklerdir. Böylece roman bir hikâye halinden çıkıp adeta cümlelerin katıldığı bir hasbıhal şeklini alabilecektir. (Müşahedat: 139, 140)

SONUÇ

Edebî geleneği, modern edebiyatın başat türü olan romanın içinde yaşatmak isteyen Ahmet Mithat Efendi, roman türü ve romancılık konusundaki görüşlerini; makalelerinde, roman önsözlerinde, *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr* adlı eserinde ve pek çok romanında olduğu gibi *Müşâhedat* ve *Dürdane Hanım* adlı romanlarında dile getirmiştir.

Ahmet Mithat, bütün hoca tabiatlılar gibi tekrarın önemine inanan bir yazar olarak, romanlardaki anlatıcılara ve yazma sürecine kattığı roman kişilerine de benzer düşünceleri söyletmiştir.

Ahmet Mithat, yazma sürecini romanlarına konu etmiştir. Roman kişisi yaptığı, uyanık tutmak istediği ve kendilerine yazma gayesini açıkladığı sevgili okurlarını övmüş ve ödüllendirmiştir. Bir roman kişisi olarak metne dâhil olup kendini övmeyi de ihmal etmeyen Ahmet Mithat, roman içinde roman yazmayı öğretmiştir. Hak ederek Hâce-i evvel unvanını almıştır.

Âlemi, "daimî bir tiyatro-hane" olarak niteleyen Ahmet Mithat Efendi'ye göre eğitici ve yetiştirici bir yönü de olan roman türü güzel sanatların en üstünüdür. Roman okumaktan maksat, âlemi tanımaktır. Roman tarihten farklıdır. Mevcut şeyleri tarife tarih, muhayyel şeyleri tasvire ise roman denmelidir. Roman okunmaktan maksat, yalnız masal dinlemek değildir. Romanda bazı bilgilere de yer verilebilir. Ayrıntılardan ve yeni olay halkalarından yeni romanlar çıkarılabilir. Dünya hâllerinin her bir yönü bir roman zeminidir. Herkesin iç dünyası da bir roman teşkil edebilir.

muhtemelen hiç olmaması gerekirken- Siranuş ile Refet Bey arasında bir bağ kurmuş ve onları evlendirmiştir.

⁵ Agavni, çirkin sefahat âlemine kendi iradesiyle girip yine oradan kendi iradesiyle çıkmıştır. Yazar bunu vurgular. Özgür iradeye sahip kadın modelini çizer ve yüceltir. Buradaki ekonomik özgürlüğü olan ve evliliği özgürlüğe engel gören kadın motifi yazarın *Felsefe-i Zenân*'ını da hatırlatır.

göre Natüralistler, gerçekçilik adı altında abartıya, yalana başvurmak zorunda kalmışlardır. Bazı hakikatleri teşkil ediyor diye okuyuculara birtakım kötü niyetleri sunup sergilemek Natüralizm olmamalıdır. Natüralizmde, anlatılan ile okuyucunun maceraları arasında büyük bir benzerlik bulunması ya da en azından olayları başkalarından işitmiş olduklarının hatırlaması gerekmektedir. Natüralistlerin anlatımdaki kesinlik iddiası, romanı, tarihî yazıya dönüştürebilir.

Ahmet Mithat'a göre anlatımdaki hayalî unsurlar, akla ve ihtimale yakın olmalıdır. Natüralistler, toplumlardaki iğrenç ve fena tarafları sergileyerek hikmetli davranmış sayılabilirse de sadece Romantikler insanî faziletlere hizmet etmişlerdir. Natüralistlerin söylediklerinin aksine hiçbir şey sırf hayalî olamaz. Romantik eserlerde realite hayal gücünü harekete geçirir ve böylece roman doğar.

Müşâhedat'la bir Natüralist roman örneği ortaya koymak isteyen yazarın romanda kurguladığı kahramanlar ise genel olarak hikâyeleri ve tavırlarıyla romantik özellikler sergilerler. Romandaki gizemli kişilikler, iyilik abidesi karakterler, sıra dışılıklar ve rastlantılar da belirgin romantik yansımalarıdır.

Kurgu yapma ve olay örgüsü oluşturmaya “kubbe yapma” ve “kulp takma” diyen Ahmet Mithat, yaptıklarının bilincindedir. Dünya sahnesinin perde arkasını da merak ederek yazdığını belirten yazar, kendisini ve kahramanlarını yeni bir tarz olarak romana dâhil eder. Yaptığı bu yeniliğe de son derece sevinir. Roman yazmayı, olay halkaları düzenlemek şeklinde günlük bir uğraşı olarak ele alan Ahmet Mithat'ın çok yazması, yazdığına neredeyse dönüp bir daha göz atmaması ve sürekli yeni denemeler arayışı içinde olması, sonuçta haksız olarak yazılarının edebî değerini azaltan hatta yok eden hususlar olarak görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ahmet Mithat Efendi. (2000), *Romanlar VIII, 1. Karnaval, 2. Vah* (yay. hzl. Kâzım Yetiş), TDK Yayınları, Ankara.
- Ahmet Mithat Efendi. (2000), *Romanlar XIII, Müşâhedat* (yay. hzl. Necat Birinci), TDK Yayınları, Ankara.
- Ahmet Mithat Efendi. (2000), *Romanlar XIV, 1. Cinli Han, 2. Taaffüf, 3. Gönüllü* (yay. hzl. Necat Birinci, Ali Şükrü Çoruk, Erol Ülgen), TDK Yayınları, Ankara,
- Ahmet Mithat Efendi. (1890), “Roman ve Romancılık Hakkındaki Mütâla'âtımız”, *Tercümân-ı Hakikât*, nr. 3547, İstanbul.
- Ahmet Mithat Efendi. (2000), *Cellât* (yay. hzl. Nuri Sağlam), TDK Yayınları, Ankara.

- Durgun, H. Harika, (2008), *Ahmet Mithat Efendi'nin Edebiyat Teorisi, Tarihi ve Eleştirisine Dair Görüşleri Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Esen, Nüket. (2003), "Giriş", *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr* (içinde), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Esen, Nüket. (2014), *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gökçek, Fazıl. (2006), *Osmanlı Kapısında Büyümek Ahmet Mithat Efendinin Romanlarında Gayrimüslim Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gökçek, Fazıl. (2007) "Ahmet Midhat Efendi'nin Hikâye ve Roman Anlayışı", *Ahmet Midhat Efendi Kitabı*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- Korkmaz, Ferhat, (2010), *Ahmet Mithat Efendi'nin Romanları ve Romancılığı (1874-1884)*, Dicle Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır.
- Korkmaz, Ferhat, (2012), "Ölümünün 100. Yılında Büyük Bir Romancıyı Anmak", *International Journal of Social Science*, Volume 5, Issue 5. Elazığ.
- Kudret, Cevdet. (1977), *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 1*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Kuşçu, Nuray Küçükler. (2014), "Yeni Bir Yazınsal Türü Anlamlandırma: Namık Kemal ve Ahmet Midat Efendi'ye Göre Roman", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 33.
- Moran, Berna. (2002), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nâbi-zâde Nazım. (1890), "Roman ve Romancı", *Tercümân-ı Hakikât*, nr. 3546, İstanbul.
- Okay, Orhan. (1975), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Özön, Mustafa Nihat. (1985), *Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1997), *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Timur, Kemal. (2004), "Romanlarında Eserlerinin Reklamını Yapan Bir Yazar: Ahmet Midhat Efendi", *Türk Dili*, S. 634,.

Turinay, Necmettin. (2004), "Önsöz", *Müşâhedat* (içinde), M.E.B. Yayınları, İstanbul.

Yeşilyurt, Şamil, (2011), *Ahmet Mithat Efendi'nin Romanlarında Yapı ve Tema*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

Yılmaz, Durali. (1987), *Türk Romanının Doğuşu ve Ahmet Mithat Efendi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.